

ПРЕДСТАВЛЕННЯ КОНЦЕПТОСФЕРИ ЕМОЦІЙ І ПОЧУТТІВ ПАРАЛІНГВАЛЬНИМИ ФРАЗЕОЛОГІЗМАМИ

Величко Г. Г. Представлення концептосфери емоцій і почуттів паралінгвальними фразеологізмами.

Статтю присвячено дослідженню засобів мовної концептуалізації емоцій та почуттів, зокрема любові та симпатії; визначено специфіку семантичної організації паралінгвальних фразеологічних одиниць, з'ясовано характер реалізації культурно зумовлених конотативних значень у їх семантиці, окреслено особливості їхньої посиленої емоційності.

Ключові слова: емоція, почуття, емоційна семантика, любов, симпатія, паралінгвальний (мімічний) фразеологізм.

Величко А. Г. Представление концептосферы эмоций и чувств паралингвистическими фразеологизмами.

Статья посвящена исследованию средств концептуализации эмоций и чувств в языке, а именно любви и симпатии; определено специфику семантической организации паралингвистических фразеологических единиц, выяснен характер реализации культурно предопределенных коннотативных значений в их семантике, очерчены особенности их усиленной эмоциональности.

Ключевые слова: эмоция, чувство, эмоциональная семантика, любовь, симпатия, паралингвистический (мимический) фразеологизм.

Velychko A. H. An envision of conceptsphere of emotions and feelings by paralinguistic phraseologisms.

The article deals with the research of means of emotions and feelings in the language, i.e. love and sympathy; the author investigates the peculiarities of semantic organization of paralinguistic phraseological units, explains the nature of realization of predetermined connotative meanings in their semantics, while emphasizing the peculiarities of their increased emotionality.

Key words: emotion, feeling, emotional semantics, love, sympathy, paralinguistical (mimical) phraseologism.

Сучасна лінгвістика виявляє незмінний інтерес до встановлення взаємозв'язку мови, культури, свідомості та вивчення особливостей мовної картини світу через безпосередній зв'язок з мисленням, психічним життям етносу. У центрі таких наукових пошуків знаходиться мовна особистість з усіма структурами психіки, характером, темпераментом, волею тощо.

Невід'ємною складовою ставлення людини до навколишнього світу, до себе самої є емоційна реакція, яка ґрунтується на емоційному тоні відчуттів (філогенетично найдавніший) та емоційному тоні вражень (пов'язаний із соціалізацією індивіда).

Особливе місце серед досліджень мовних одиниць належить проблемам емоційної семантики. Так, А. Вежбицька зауважує, що «заглиблення у структуру емоцій та природу емоційного життя знаходить народні уявлення про емоції, які кристалізуються в мові, особливо в емоційній лексиці» [2, с. 146]. Отже, людина та її емоції, з одного боку, є частиною об'єктивної дійсності, з іншого, – беруть участь у формуванні мовної картини світу: людина – активний об'єкт відображення, мова – засіб, емоції – одна з форм відображуваної дійсності.

Емоції та почуття мають за основу весь організм людини й є результатом його активної взаємодії з об'єктивною дійсністю: «І сумні думки, і невесела міміка, і скорботна поза, і сльози – усе це компоненти однієї реакції цілісного організму на певні складні зміни навколишнього середовища» [9, с. 38]. Емоційність, яка пов'язана з функцією передавання настрою, почуттів, емоцій, переживань, може виявлятися двома способами: вербальним та невербальним, а саме мімікою, жестами, позою, інтонацією і т. ін. Фразеологічне вираження емоцій – мовна репрезентація внутрішніх та зовнішніх переживань суб'єкта, є не менш важливою, ніж лексична номінація, адже «через фразеологію проходить не все людське життя, а тільки ті його сторони й грані, які вторинно відображаються «через випукле дзеркало людських почуттів, сприймань і їх оцінок» [10, с. 24]. 3-поміж сукупності стійких висловів виразно емоційними є паралінгвальні сталі звороти, що поєднують словесні засоби передачі душевного стану, дії з назвою міміки чи жестів.

Метою статті є описати механізм вираження емоції як елемента мовної семантики і тим самим з'ясувати семантичні особливості паралінгвальних фразеологізмів, які передають почуття симпатії та любові (позитивне емоційне збудження).

Під симпатією у психології розуміють стійке позитивне ставлення до кого- або чого-небудь (інших людей, їх груп, соціальних явищ), що виявляється у привітності, доброзичливості, захопленні, спонуці до спілкування, виявлення уваги, допомоги (альтруїзму) [5, с. 313].

Любов – високе моральне почуття, яке полягає у стійкій, самовідданій і свідомій прихильності людини до когось чи до чогось, зумовленій визнанням достоїнств об'єкта любові або спільними переконаннями, життєвими цілями та інтересами людей [7, с. 86].

Емоції та почуття людей є взаємопов'язаними поняттями, що спричиняє суперечності та дискусії не тільки в царині психології, а й інших гуманітарних наук. Однак навіть для цілковитої певності та ґрунтовності мовознавчих досліджень варто визначити диференційні

ознаки цих термінів. Аналізуючи психологічну літературу, натрапляємо на діаметрально протилежні позиції науковців: від ототожнення, надання статусу синонімів до абсолютного розмежування, визначення родо-видових відношень.

Російський психолог Є. П. Ільїн наголошує на таких відмінностях між емоціями та почуттями:

- емоції (реакції) виникли у процесі еволюції раніше; властиві людині й тварині, пов'язані із ситуаціями і подіями; ситуативні, короткочасні; виокремлюють явище, яке характеризують, координатами «тут і зараз»; одна й таж емоція може виявлятися в різних почуттях;

- почуття (відношення) – у процесі еволюції виникли пізніше; зазвичай властиві лише людині; мають стосунок до об'єкта; стійкі та довготривалі; визначають явища зі стабільним мотиваційним значенням; проявляються в різних емоціях [5, с. 302].

Почуття тим не менш є важливим компонентом емоційної сфери. Їх виникнення означає встановлення тісного зв'язку суб'єкта з об'єктом. Людина отримує заряд для емоційного реагування на цей об'єкт. Це стійке ставлення до чогось являє собою емоційну установку, актуалізовану зустріччю з об'єктом або спогадом про нього і супроводжується емоційним відгуком тої чи тої сили. Відтак, особливість почуттів полягає в їх довготривалості й виникненні емоційного відгуку в момент появи в полі зору об'єкта почуттів.

Проілюструємо позитивне емоційне збудження на зразок «любов», «симпатія» мовним матеріалом. Вихідним пунктом розуміння та опису паралінгвальних фразеологізмів має бути прототипова ситуація, за якої виникає ситуативна емоційна реакція. До таких стійких висловів належать здебільшого мімічні: *обіймати (обнімати) / обійняти (обняти) поглядом (оком, очима і т. ін.)* [8, с. 452]; *їсти (поїдати, жерти, пожирати і т. ін.) очима (оком)* [7, с. 282]; *очі [так і] світяться очі грають / заграли* [8, с. 476]; *бісики грають (стрибають, рідше іскряться і т. ін.) в очах* [8, с. 156]; *очі загорілися* [8, с. 476]; *блиснути очима (оком)* [8, с. 476]; *очі засвітили (заіскрили, засвітилися і т. ін.)* [8, с. 476]; *очі горять (палають)* [8, с. 476]; *втопити очі (зір, погляд)* [8, с. 137]; *впиватися / впитися (вп'ястися) очима (поглядом, зором)* [8, с. 127]; *не відривати (не відводити) / не відірвати (не відвести) очей (погляду)* [8, с. 105]; *впинати (вп'ялювати) / вп'ясти (вп'ялити) очі* [8, с. 127]; *посилати бісики* [8, с. 547]; *пускати / пустити бісики (гудзики) [очима (оком)]* [8, с. 584]; *кидати / кинути оком (очима, погляд, зір і т. ін.)* [8, с. 292]; *зривати очі* [8, с. 272]; *закидати / закинути оком* [8, с. 244]; *гострити очі* [8, с. 164]; *рвати очі* [7, с. 164]; *обсипати (осипати) / обсипати (осипати) поглядом* [8, с. 457]; *стріляти (стригти) / стрельнути (стригнути) очима (оком, рідше поглядом)* [8, с. 698] тощо.

У цьому плані, як зауважує В. О. Лабунська, радість на 55 % передається мимічними моделями реагування. Енергійність руху очей визначено такими дієсловами: *обсипати*, *обіймати*, які вказують на інтенсивність погляду. Так, *обіймати поглядом* означає насамперед «оглядати кого-, що-небудь, дивитися на когось, на щось, виявляючи почуття симпатії, любові, ніжності і т. ін.» [8, с. 452] і *стріляти очима* «поглядати на кого-, що-небудь, виражаючи певні почуття, емоції; кокетливо, грайливо позирати на кого-небудь, полонившись кимось» [8, с. 698] – вказують на різне оцінне ставлення до об'єкта симпатії. За умов прототипової ситуації вербалізація таких мимічно-емоційних сигналів вимагала первинно експресивного вираження очима почуття ніжності в першому разі й зацікавленості – у другому. Метафоричне переосмислення двох мимічних актів сприяло опису сильної емоційної реакції з усіма нюансами «наївної анатомії» (термін О. В. Урисон) та «наївної психології» (термін Ю. Д. Апресян).

Вислови *пускати бісики*, *посилати бісики* означають, відповідно, «кокетувати, загравати з ким-небудь // привертаючи до себе увагу, поглядати на когось» і «грайливо дивитися на когось» [8, с. 547] фіксують певний момент невербальної поведінки, адже грайливість погляду, кокетство на рівні зорового контакту не тільки визначає специфічність споглядання за коханим об'єктом, але й вимагає відповіді партнера комунікації. Вираз очей передає стан крайньої зацікавленості, закоханості, пристрасті, однак лексема *бісики* ← *біс* – «1) уявна надприродна істота, що втілює зло і звичайно зображується у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками, злий дух, чорт, диявол, сатана» [3, с. 85] наштовхує на дещо негативну оцінку «погляду від лукавого». Він носить характер «любовної гри» й увиразнює сакральність очей, які «у народній естетиці символізують привабливість, красу, людську сутність, вдачу, розум, проникливість, пильність, жадібність, заздросці, нахабство <...> за допомогою ока людина може вплинути на долю інших людей, особливо негативно» [4, с. 414]. Фразеологізм *гострити очі* тлумачиться так: «1) кокетливо поглядати на когось, намагаючись привернути увагу; 2) стежити за кимсь, приглядатися до кого-, чого-небудь, прагнучи здійснити щось» [8, с. 164]. Означувана реалія «кокетування» відображає інше співвідношення зорового та мовного кодів: прямий погляд з бажанням звернути на себе увагу спрямований на отримання відповіді адресата і виконує важливу комунікативну функцію, а саме «готовність до комунікації», «бажання встановити контакт і отримати певну інформацію». Дієслово *гострити* – «2. *перен.* Робити більш проникливим, напруженим; загострювати (увагу, розум і т. ін.)» [3, с. 265] – вдало підкреслює особливість виразу очей, їх прискіпливість, напруження задля досягнення мети.

Своїм поглядом індивід створює певний візуальний контакт або уникає його. Засвоєні в дитинстві навички користуватися поглядом

регулюються певними нормами, неоднаковими в різних суспільствах. Візуальна комунікація між чоловіком і жінкою може виявляти безпосереднє ставлення осіб узаємодії один до одного. Так, наприклад, вирази *затримується погляд* [8, с. 527]; *їсти очима* [8, с. 282]; *покласти око* [8, с. 353]; *припасти очима* [8, с. 564] загалом використовуються для номінації процесу задивляння з уважністю, великим інтересом, відданістю, виявляючи при цьому певні почуття симпатії і любові. Фразема *їсти очима* має таке значення «1) невідривно, пильно дивитися на кого-небудь, виявляючи при цьому певні почуття (любові, неприязні, ненависті і т. ін.); 2) дуже уважно, з великим інтересом, відданістю розглядати кого-, що-небудь, стежити за ким-небудь» [8, с. 282]. За допомогою стереотипних моделей поведінки очей, їх невербальної реалізації в комунікативній ситуації людина здатна не тільки передати інформацію, схарактеризувати свій внутрішній стан, але й спровокувати бажання / небажання встановити зоровий зв'язок, змотивувати певні поведінкові акти. Довготривалість, інтенсивність, динамічність такого погляду метафорично переосмислена до дії «споживання» зовнішності об'єкта, що викликає інтерес, симпатію, тобто наголошується на бажанні поглинути і володіти.

У деяких культурах погляди та жести, що виражають позитивні почуття до адресата, є забороненими. Відтак, малайські молодята на весіллі, скажімо, не мають права посміхатися один одному, коли чоловік тільки починає залицятися до жінки, обом варто приховувати своє ставлення. Для української культури в умовах ментальних особливостей кордоцентризму емоційність спілкування постає однією з найвиразніших характерологічних рис людей різного віку, статі й статусу.

Почуття закоханості зумовлене зовнішньою привабливістю людини, інколи навіть окремими рисами зовнішності. Експериментально доведено, людина, яка відчуває пристрасну любов, виражає її фізично: очі «промовляють», що вона в захваті від свого партнера та вважає їхні стосунки винятковими. Сталі вислови на зразок *очі грають* [8, с. 476]; *очі горять* [8, с. 476]; *очі засвітили* [8, с. 476]; *очі загорілися* [8, с. 476] називають сильне емоційне збудження, погляд з бажанням і почуттям радості. Переживання радості має характер емоційного відгуку на певні події і межує із захопленням, обожнюванням, значним емоційним підйомом, усвідомленого чи неусвідомленого в понятті «мани (наслання)».

Фразеологізм *покласти око*, тобто «виявити свою увагу, симпатію до кого-небудь» [8, с. 535] ілюструє бажання привласнити об'єкт зацікавлення. Недарма інше значення таке: «намагатися привласнити що-небудь (об'єкт симпатії, зацікавлення, кохання – Г. В.)» [8, с. 535]. Очевидно, особа, яка переживає сильне емоційне збудження, проявляючи інтерес до когось (або чогось) кодує свій стан у вираз очей. Якщо *покласти* означає «поставити на чомусь якийсь знак, мітку, зробити відбиток чого-небудь» (одне зі значень) [3, с. 1026], інакше кажучи,

«зайняти територію чи забронювати собі місце» і тим самим володіти бажаним навіть заочно, особливість погляду є цілком слушною. Подібної семантики набувають стійкі вислови на зразок *кидати / кинути оком (очима, погляд, зір і т. ін.) і закидати / закинути оком* – загалом «звертати увагу на кого-небудь, цікавитися кимсь, залицятися до когось» [8, с. 244]. Відповідні мімічні реакції виконують у комунікативній взаємодії когнітивну функцію, а саме – передати очима певну інформацію. Прототипова ситуація «залицяння» має інший характер (у порівнянні з *покласти око*): кидати погляд, найімовірніше, визначає перш за все зацікавленість, повідомляє про вибір людини як інпринтинг у тваринному світі.

У психологічній літературі зазначено, що емоція радості супроводжується зниженням ворожості до інших людей і навіть появою почуття любові. Дієслова *горіти, світитися* засвідчують інтенсивність емоційної реакції, її позитивний ефект. Серед досліджуваних ФО фіксуємо невластне паралінгвальні, тобто ті, виникнення яких викликано переосмисленням фізіологічного стану. Наприклад: *обдавати / обдати жаром (морозом, холодом)* [8, с. 445]; *мурашки бігають (про [аж] бігають, лізуть, забігли, полізли і т. ін.) по спині (по тілу, за плечима і т. ін.)* [8, с. 411]; *кров грає / кров заграла* [8, с. 314]; *кров ударяє (бухає) / ударила (забухала) в голову (до голови)* [8, с. 315]. Вираз *обдавати / обдати жаром (морозом, холодом)* – «викликати у когось стан сильного хвилювання, збентеження, переляку і т. ін.» [8, с. 445]. Погляд, слова людини можуть викликати відповідні реакції у співрозмовника, особливо за умови важливості інформації, інтимності виразу очей, пристрасті. Зміни температури тіла, артеріального тиску під час зустрічі з кимось, хто викликає сильні почуття, або згадці про когось, у стані закоханості є «суб'єктивно забарвленими», індивідуальними і мають психоемоційну природу.

Ці вирази стосуються ситуації комунікативної взаємодії, її виникнення, розгортання, результатів. Очевидно, що вплив учасників один на одного спричинює емоційне реагування не тільки на рівні ЦНС, але й має наслідки в роботі кровоносних судин, м'язів, органів чуттів тощо. Під час зорового контакту з об'єктом кохання суб'єктом може обдавати жаром, унаслідок надмірного продукування гіпоталамусом адреналіну, ендорфіну та окситоцину: *[аж] кров кинулася до обличчя (в обличчя, в лице і т. ін.)* [8, с. 314]; *кров ударила в лице (в обличчя, до лица і т. ін.)* [8, с. 315]; *кров заливає / залила обличчя (лице)* [8, с. 315]; *лице (обличчя) горить ([аж] пашисть)* [8, с. 339]; *зайтися (залитися) рум'янцем* [8, с. 291]; *кидає / кинуло в краску* [8, с. 291]. Обличчя набуває рожевого або червоного забарвлення через нездатність людини свідомо контролювати цей процес. Здатність червоніти допомагала людям на початку еволюційного розвитку знизити агресію, що виявлялося корисним і для самого засоромленого індивіда, і для його нащадків. У потенційно небезпечних для життя ситуаціях почервоніння як поведінкова реакція засвідчувало правдивість

відчуттів людини, чим знижувало негативне ставлення до неї, знімало певні підозри в її нечесності, нещирості почуттів.

Стійкий зворот *вішатися (кидатися, чіплятися) / повіситися (кинутися, почепитися) на шию*, що означає «нав'язуватися кому-небудь, настирливо домагаючись прихильності, взаємності (про жінок у ставленні до чоловіків)» [8, с. 114], є мовною фіксацією відповідного жесту *обіймати / обняти, обхвачувати / обхватити [за шию (за плечі, за талію)]*. За тлумаченням словника жестів і міміки, цей символічний рух називає «вираження теплого, лагідного ставлення до іншої людини (найчастіше це привітання при зустрічі, прощанні). Знак вдячності; прохання пробачити; розрада. Характерний для родинних, інтимних і дружніх стосунків» [1, с. 111]. Фразеологічна одиниця, утворена на основі зазначеного полісемічного жесту, набуває соціально зумовленої негативної конотації здебільшого внаслідок гендерних відмінностей. Відомо, що чоловіки можуть відчувати більшу закоханість ніж жінки, однак закохана жінка більш емоційна у своєму ставленні до об'єкта кохання. Стійкий зворот увібрав у себе негативне ставлення до такої поведінки молодих дівчат як настирливість, нав'язування себе чоловікові. У результаті чого жестова номінація зі значенням «позитивного ставлення, бажання прихистити людину, притиснути до грудей, аби заспокоїти і ніби захвати від зовнішнього світу, від проблем» набуває виразно протилежного характеру, виражає застереження жінці. Такий надмірний вияв уваги до чоловіка, прагнення викликати в нього любов, підкорити, завоювати та привласнити засуджується нормами моралі, адже будь-які посягання на свободу чоловіка сприймаються однозначно негативно.

Вираз *втрачати (губити, тратити) / втратити (згубити, стратити) голову* має кілька значень: «1) ставати нездатним обдумано, розсудливо діяти, поводитися (перев. у складній ситуації) // Переставати реально, об'єктивно сприймати й оцінювати факти, дійсність // Напружено думати над чим-небудь без певних результатів; 2) безрозсудно закохуватися в кого-небудь» [8, с. 137]. Людська голова уособлює саму людину, її розумові здібності, психічний стан. Одним із найбільш поширених видів убивств і покарань через страту було її відрубання. Буквально, не маючи голови на плечах, організм не здатний функціонувати, тому втрачаючи будь-яку здатність логічно й ясно мислити, усвідомлювати сприйняту інформацію, аналізувати її й відповідно реагувати, людина, за означенням «наївної фізіології та психології», губить розум (позбувається голови). Нові ж позначення такої психофізіологічної реалії зафіксовані семантикою фраземи і, зберігаючи мотивований зв'язок з вихідним поняттям, мають більш абстрактний характер. Почуття закоханості дійсно має ознаки «алкогольної чи наркотичної залежності, адже об'єкт втрачає здатність управляти собою і погано усвідомлює все, що відбувається навколо нього <...> Він

знаходиться у стані ейфорії, замріяності, може страждати на безсоння, концентрація уваги на досить низькому рівні» [5, с. 333–334].

Загальна особливість досліджених фразеологізмів полягає в їхній емоційній семантиці, адже, називаючи суцільне почуття любові або симпатії з усталеністю та довготривалістю, вони тим паче фіксують у структурі ситуативність емоції, яка переживається «тут і зараз». Паралінгвальний компонент підсилює названу ситуативність і вербалізується у зметафоризовані стійкі вислови. У цьому разі мовна реалізація життя людини, її досвіду постає закономірною комбінацією несловесних дій з неусвідомленим прагненням вербалізувати навколишній простір та внутрішній психічний світ, тобто охарактеризувати саму людину.

Отже, концептосфера емоцій (почуттів), представлена паралінгвальною фразеологією, є перспективною для подальших досліджень у зв'язку з невербальною семиотикою, теоріями, що розвивають так звану лінгвістику емоцій, з позицій лінгвокультурології. Більшість емоційних категорій є лінгво- і культурно-специфічними і дають змогу розширити наукові пошуки мовознавства в межах антропоцентричних тенденцій та етнопсихолінгвістики.

Література

1. Акишина А. А., Кано Х., Акишина Т. Е. Жесты и мимика в русской речи : Лингвострановедческий словарь / А. А. Акишина, Х. Кано, Т. Е. Акишина. – М. : Русский язык, 1991. – 146 с.
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ Перун, 2007. – 1736 с.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Евгений Павлович Ильин – СПб. : Питер, 2001. – 752 с.
6. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика [монография] / Григорий Ефимович Крейдлин. – М. : «Новое литературное обозрение», 2002. – 592 с.
7. Психологічний словник / За ред. В. І. Войтка. – К. : Вища школа, 1982. – 216 с.
8. Словник фразеологізмів української мови [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
9. Трауготт Н. Н. Очерки физиологии высшей нервной деятельности человека / Трауготт Н. Н., Балонов Л. Я., Личко А. Е. – М. : Медгиз, 1957. – 247 с.
10. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: [навч. посібник] / В. Д. Ужченко, Д. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.